

המדרגה החמישית

(תוספת בירור באופי 'סגולת בני אדם' בשיטת רבי יהודה הלוי)

א. מבוא

תפיסת ריה"ל את עם ישראל כיסגולת בני אדם¹ זכתה לתגובות מגוונות בקרב חכמי הדורות האחרונים. היו שאימצוה בלב שלם וראו בה ביסוס להשקפתם הלאומית ואף הדתית². היו שביקרוה ביקורת קשה ואף ראו בה מעין "תורת גזע" יהודית, חלילה³. אפשר, לאחר נקיטת עמדה עקרונית, שנתר צורך לברר את תוכנה או את מהותה של תכונה זו. היות סגולה זו מורשת לישראל מן המין האנושי⁴ בתוכו⁵ ותכליתה אליו⁶, היות משמעותה חיי קדושה, שמירת מצוות⁷ ומוכנות לשמיעת דבר ה'⁸ - כל אלו ודאי שצובעים את תפיסתו של ריה"ל בצבעים זכים ומעודנים, המטוהרים מתדמית של גזענות גסה⁹. אולם דומני, כי מהות הסגולה ומיקומה בחיי העם ראויים לבירור נוסף¹⁰.

ב. התפיסה המקובלת¹¹

מעלת ישראל על העמים, על פי תפיסת ריה"ל, מוגדרת כמדרגה החמישית בבריאה. על גבי מעלות

1. מאמר א סעי' כז, צה, קג; מאמר ב סעי' יב, טז, מד, נ.
2. י' אבן שמואל, ספר הכוזרי, תשני"ד (להלן: אבן שמואל), פתיחה, עמ' 23 הע' 12-13.
3. למשל אצל ש' רוזנברג, בתוך 'משנתו ההגותית של רבי יהודה הלוי, ירושלים תש"ח (להלן - משנתו ההגותית), עמ' 109-118 ובעיקר הסיכום בעמוד האחרון. ואף אצל אבן שמואל, עמ' 30, הע' 21.
4. מאמר א סעי' מז, (מט, סג) צה, צו, (קג); מאמר ג, יז.
5. מאמר א (סעי' ד, ט, י), מאמר ב סעי' לו, מד, נד.
6. ראה בהערה קודמת והוסף לה - מאמר ד, כג. לאור דגשים אלו מציג הרב הנייר (הכוזרי המבואר, עמ' נה) באופן מדויק את גישת ריה"ל.
7. בנוסף למקומות רבים ראה במיוחד מאמר ג סוף סעי' כא ומיצויו בסעי' כב.
8. בנוסף לאמור בהערות הקודמות ראה מאמר א (מא-מג), קט; (מאמר ב, יד) מאמר ד, כג.
9. ראה י' בן ששון, בתוך 'משנתו ההגותית', עמ' 171-172 וכן י' אבן שמואל (לעיל הע' 2), בהמשך דבריו שם, עמ' 30-31, הע' 21.
10. היחידי שמצאתי כי עסק בבירור הני"ל ברוח דברי מאמר זה הוא הרב קוק, ודבריו יובאו בהמשך.
11. כינתי גישה זו 'המקובלת' משום שלתחושת, המבוססת על קריאה ושמיעה, כך סבור 'העולם'. נאמני תפיסה זו ומתנגדיה מודים כי זו גישתו של ריה"ל. אמנם על פי דרישתו, הצודקת יש לומר, של העורך, למדתי חיפוש מחיפוש ומצאתי כי קו מחשבה זה המציג את גישת ריה"ל כנשענת על היסוד הטבעי-ירושתי בלבד מצא משכנו אצל הרב ישראל הס, "אמונה לדור התהיה", עמ' 19, 23; הרב בנימין אפרתי, "ייסודות מחשבת ישראל", עמ' 266. וייתכן שאצל עוד נוספים. מעניין לתת לב גם לביאוריו של הרב הנייר (הכוזרי המבואר עמ' קז-קח) הטווה את ביאוריו לכוזרי עם משנת האחרונים כרב קוק. עמד על יסודה של התופעה העורך פרופ' ד' שוורץ, ראה שם במבוא עמ' 34 ואילך (הוא מעלה זאת ביחס למשקעי הגותו העצמית של הרב הנייר בפירושו).

הצומח על הדומם והחי שמעליהם, ניצב האדם בשלל מעלותיו כמדרגה העליונה בבריאה. ריה"ל מציע להוסיף מדרגה חמישית:

מדרגה המבדילה את בעליה הבדלה עצמית, כהבדל הצמח מן הדומם וכהבדל האדם מן הבהמה. (מאמר א, לט)

השייכים לדרגה זו הם בני ישראל¹² המיוחדים בהיסטוריה שלהם ובהם מתגלה הא-ל בהשגחה ובגילוי דברו - דבר שלא עשה כן לכל גוי.

הביטוי המרכזי של מעלה נבדלת זו הוא כשרון הדבקות בה', המוליד שמיעת דברו, השגת האמיתות בתחילת המחשבה והשגחה א-להית מיוחדת (מאמר א, צה).

היסוד המכונן של מדרגה זו נתון ביסגולה' שהיא "הכוח הא-להי שמעל לשכל" (מאמר א, צה), ומקורה בכישרון שבראו הקב"ה באדם בראשית יצירתו, ומשם הוא מתגלגל בדרכי הירושה לחלק מצאצאיו של אדם הראשון (שם).

היסוד הירושתי של התכונה הוא השולט, בהבנה המקובלת של גישת ריה"ל. לתפיסה זו עיגון בתיאור אופיו של כישרון זה ככישרון מולד העובר מאב לבן. ההצבעה על קיומה של תכונה נשלטת ועלומה, מחזקת קו מחשבה זה, על רקע המקבילות שיש לה לחוקי הירושה הגנטית¹³:

אמנם היו ביניהם חוטאים שנואי א-לוה, אבל אין ספק שגם הם היו סגולה מבחינה ידועה: שהרי מצד שורשם וטבעם היה בהם מן הסגולה ועתידיים היו להוליד בנים שיהיו סגולה... כך יש להיזהר באב החוטא, שכן הוא הנושא את זרע הסגולה אשר בהזדככו תתגלה בבנו או בבן בנו... דבר דומה לזה אנו מוצאים בעניינים הטבעיים: פעמים רבות אין האיש דומה לאביו כלל אבל הוא דומה לאביו, ואין ספק שאותו הטבע ואותו הדמיון כבר היו צפונים באב אם כי הדבר לא היה גלוי לחוש... (מאמר א, צה)

הדבר בא לידי ביטוי גם ביחס כלפי הגר המתגייר. אף שהוא משנה מעשיו וחובר לעם ישראל, הרי שמשוהו ביסודו (הגנטי?) לא יאפשר לו להגיע למלוא ההישגים שבן ישראל יכול להם¹⁴:

אין אני טוען כי בתפיסתם המקיפה של המווכרים דלעיל נותרת ההגדרה הניל כפרשנות מלאה לריה"ל, אולם די במובאות אלו כדי לתת צידוק חלקי להגדרתה כתפיסה המקובלת.

12. אמנם בהופעתו הראשונית של הרעיון (מאמר א, לא-מג) משיך למדרגה העליונה רק הניביא' ובאופן מדויק יותר רק משה רבנו (שאת תיאוריו המבחיניים בינו לבין שאר בני תמותה מביא ריה"ל שם מא-מג). אולם הופעתו השלמה של הרעיון מלמדת כי מעלת משה היא מכוח שיוכו ושליחותו לעם ישראל (מאמר ב, נו) וכי השייכות למדרגה הנבדלת היא של העם כולו (מאמר א, צה ומיצוי בסעי' צו, ואף גם בסעי' קג) [ראו את שגנתו של י' אבן שמואל בהקדמתו, עמ' 45, הקובע: 'הנביאים הם שעשונו לעם סגולה']. ובלשון המפורשת של מאמר ד, ג: "ורק אומה זו היה רצון הא-לוה כי יהיה יחסה אל האומות כיחס המלאכים אל בני אדם". זאת בנוסף לכך כי פתיחת הדיון כוללת את ההצהרה הכללית (מאמר א, כז): "בהיותנו סגולת בני אדם". יחד עם זאת אי אפשר להתעלם מכך שבמהלך הספר פזורות הערות המשייכות את המדרגה העליונה אל הנביאים והחסידים (למשל: מאמר ב סוף סעי' יד). את מורכבות היחס לניל בתיאור מעמדו של החסיד השלם ניתן למצוא במאמר ג, יז: "אדם המודע בכל אלה (האמונות המסורתיות) מתוך הכרה גמורה - הוא ישראל אמיתי ומותר לו לצפות להדבקות בענין הא-להי, הדבק רק בבני ישראל מבין כל האומות". הטענה העיקרית של מאמר זה תציע מזור גם לפערים אלו.

13. חוקי מנדל. תיאור שלהם במאמרו של י' פליקס בתוך 'תחומין' ג עמ' 464.

14. טיעון דומה גם במאמר א, כז.

אך גם אחרי אשר קבל עליו כל אלה לא ישווה הגר לבן ישראל מלידה, כי בן ישראל רק הוא ראוי לנבואה, ואילו הגרים תכלית אפשרותם בקבלם מבני ישראל את תורתם היא להיות לחסידים ולחכמים אך לא לנביאים¹⁵. (מאמר א, קטו)

פרשנות זו ודגשים אלו מוצאים ביטוי גם בקרב הוגים מאוחרים יותר. ניתן להקשיב להד מן הקול הזה בהגותם של המהר"ל¹⁶ ושל הרב קוק ועוד¹⁷.

הצד השווה שבמעמדות אלו¹⁸ הוא כי מעלת ישראל היא פועל א-להי, העובר מדור לדור, בדרך של ירושה, כמו גנטית וחוק טבעי. אין לבחירתו החופשית של האדם - למעשיו ולחכמתו - כל אפשרות להשפיע על מהות התכונה, על היווצרותה ועל קיומה, ובוודאי שאין הוא יכול לגרום לאובדנה.

ג. הערות לביאור המקובל

העיון יורה, כי ביאור זה, המקובל כתפיסת ריה"ל את עניין הסגולה, אינו הולם את עמדתו. זאת, מפאת קשיים שניתן לשרטטם בשלושה מעגלים¹⁹.

המקור המרכזי המעלה את המחשבה הגנטית ביחס לסגולה הוא סעיף זה במאמר הראשון. מסעיף זה עצמו, גם מן ההקשר שבו הוא מופיע במהלך המאמר הראשון וגם מגילוי עמדתו של ריה"ל במקורות אחרים בספרו ניכר כי עמדתו שונה. לפיכך, לביאור מושג הסגולה ואופי נבדלות ישראל מן העמים, אי אפשר להסתפק בפרשנות הגנטית העוקבת אחר חוק (יצירה) א-להי המועבר מדור לדור בירושה.

ראשית, יש לתת את הדעת לכך, שריה"ל, בתיאור המרכזי של הסגולה (מאמר א, צה), מדגיש כי היחס בין הדורות שבתוכם היא עוברת, אינו יחס משפחתי (תורשה-גנטיקה) בלבד, אלא אף יחס

15. עמדה זו אינה עולה בקנה אחד עם שיטת ר' מאיר הסבור כי עובדיה גר אדומי היה (סנהדרין לט, ב).

16. המהר"ל עומד על כך כי בחירתם ומעלתם של ישראל כעם ה' היא בחירה כללית ולא פרטית (נצח ישראל פרק יא, ועוד בדרך חיים, ירושלים תשל"ה, עמ' רסב) א-להית ולא אנושית (תפארת ישראל פרק לב). והוא המקור למעלתם הנבדלת במהותה מן העמים (גבורות ה' פרק ח ופרק מד [ושם: לב ואיברים!]). ועוד בתפארת ישראל פרק א). זו הסיבה שהיא אינה מוחלפת - נצחית ואינה משתנה על אף רוע הבחירה האנושית שבישראל (נצח ישראל פרק יא, ושם: "אי אפשר לעולם בלא תורה, ואי אפשר שתהיה התורה זולת לישראל" והשווה לכוזרי מאמר ב, נו), תפארת ישראל פרק לב, גבורות ה' פרק כד, ובעיקר פרק עב, (מעמ' שכו ואילך).

17. הרב קוק סבור כי ישנם שני דברים הבונים את קדושת ישראל וההתקשרות הא-לוהית עמהם. אולם חלקה של היסגולה - "טבע הקדושה שבנשמת ישראל מירושת אבות, המונח בטבע הנפש ברצון ה', שאי אפשר לו להשתנות כלל - גדול וקדוש לאין ערוך מן הדבר השני, שהוא הבחירה - שעיקרה לגלות (להוציא מן הכוח אל הפועל) את הסגולה" (אגרות ראי"ה ח"ב ס"י תקנה). "כך ההבדל שבין הנשמה הישראלית ובין נשמות הגויים כולם יותר גדול ועמוק מההבדל שבין נפש האדם לנפש הבהמה" (אורות, אורות ישראל ה, ז).

18. יש להדגיש כי, למיטב השגתי, המהר"ל והרב קוק לא העמידו את הביאור מתוך זיקה לריה"ל. יתרה מזו, הרב קוק, כפי שיובא בשלהי המאמר, מעמיד את המוקד בגישת ריה"ל במקום אחר. לא זו אף זו - במשנת הרב קוק ישנם גם קולות נוספים בהתייחסות לאיכות הישראלית המיוחדת, ואכמ"ל. בכל אופן, ראיתי חשיבות בציון העובדה שלפרשנות המקובלת יש מקבילות במשנתם גם כדי לתת ביאור אפשרי למקורה של הפרשנות המקובלת המועתקת מן המהר"ל אל ריה"ל - לעני"ד שלא בדקדוק.

19. המעגל של תיאור הרעיון במקומו, ההקשר של תיאור הרעיון וניסוחים אחרים במקומות שונים בספר.

לימודי ותרבות²⁰:

אברהם... היה **תלמיד** לאבי אביו, לעבר - גדולה מזאת הוא **הכיר** גם את נח... כך היה אברהם סגולת עבר **ותלמידו**²¹.

בנוסף לכך, יש מקום לעקוב אחר ההיגיון של הדיון. הבירור בנושא הסגולה החל מקושיית מלך כוזר ביחס לחטא העגל (מאמר א, צב). הוא ראה בחטא זה שפלות חמורה של ישראל וביטול המחשבה כי יש בעם זה מעלה עליונה (שם צד). לאחר בירור מושג הסגולה הוא ממצה את שאלתו כך:

אכן זאת היא גדולה הנמשכת בכס מאדם הראשון, שהיה גדול הנבראים אשר בארץ, ולפי זה נתייבה לכם העליונות למעלה מכל נמצא אשר בארץ. אבל מה מאותה גדולה נשאר בשעת אותו החטא?
לכאורה, לפי הגישה שתוארה לעיל יש להשיב²²: הכול נותר. מעלה אחת לא נעדרה. שכן אין מעלת ישראל מעלה אישית המושגת על בחירת האדם. מעלה א-להית היא: חוק נתן ולא יעבור - הקב"ה שוכן אתם בתוך טומאותם.

אולם לא בתשובה זו בחר ריה"ל. הוא נטה להפחית בחומרתו של חטא העגל²³, ובזה הודה שאכן יש ממש בקושיה. תפיסת החבר (וממילא תפיסת ריה"ל²⁴) היא, כי אכן אי אפשר להעלות על הדעת שאישים בעלי סגולה יחטאו בחטא חמור. בהיותם חוטאים הם אכן מאבדים את סגולתם העליונה. מכלל לאו תשמע הן: קיומה של הסגולה מותנה בקיומה של תרבות חיים ייחודית וממילא אין לראות סגולה זו ככישרון חבוי - חוק טבעי, שאין לבחירתו החופשית של האדם כל השפעה על עצם קיומו.

העולה מכל המקורות הללו הוא כי בנתיבה של התגלגלות הסגולה פוסעת מורשת אנושית ודתית המועברת מרב לתלמידו מדור לדור. למורשת זו זיקה לעניין הא-להי ולאפשרות גילוי.

מחשבה זו עולה ממגוון נוסף של אמירות הנוגעות לאופי קיומה של הסגולה. למשל: תיאור **מעשי** החסיד (ג, כא) מעוררים את מלך כוזר למחשבה כי מעלתו נספחת למעלת המלאכים. והלוא מעלת

20. נטייה זו מתגלה במקורות נוספים: "אברהם עצמו היה בן דור הפלגה אולם הוא שמר על לשון עבר סבוי" (מאמר א, מט). "החכמה הבאה בירושה מאדם הראשון, זאת אומרת החכמה המוחזקת על ידי הענין הא-להי, עברה מאדם רק אל זרעו של שם" (מאמר א, סג).

21. אין לבאר כי היסוד הלימודי והתרבותי שייך לתקופה שלפני לידתו של עם ישראל ולאחר מכן היסוד הגנטי הוא הקובע (כפי שעולה מתיאור יחסי הורה רשע ובנים צדיקים - בתחילת הפרק הקודם) שכן התפיסה הגנטית מוצעת גם במערכת היחסים שבין אברהם לאביו, שהרי אף שהענין הא-להי לא דבק בתרח דבק הוא באברהם, כי "הענין האלוהי נמשך אצלם מאבות אבות אל בני בנים". וכן מפורשת ההשוואה בין הדורות שלפני יצירת ישראל לדורות שאחר כך במשפט המסיים את סעי' צה.

22. לפי תפיסה זו, גם השאלה מעיקרא לא קיימת. היה לו לריה"ל לנקוט בדרך שבה פסע פעמים בתיאור דברי החבר - לפנות למלך כוזר ולומר לו: שכחת את אשר הקדמתי לך מהבנת הסגולה הא-להית הנמשכת בישראל כירושה מאדם ראשון (השוו למאמר א, קג. ועוד מאמר ב, כג ומאמר ה, יד).

23. מאמר א, צז: על רקע הנסיבות התרבותיות (כל העמים באותה תקופה עבדו לתמונות), על רקע הציפייה הרוחנית (דבר שיוכלו לכוון אליו בעבודת ה') ועל רקע מיעוט השותפים לחטא (רק 3000), ויש להאריך.

24. בשאלה האם תפיסת החבר היא תפיסת ריה"ל - נחלקו החוקרים. ראה מציץ קצר אצל א' שביד, טעם והקשה, רמת גן, 1970, עמ' 39. ועל אף חשיבות העניין אין להאריך שכן הוא חורג מתחום בירורינו.

המלאך אינה תלויה מעשה אלא תלויה סגולה!²⁵
 כך גם המינוח 'ישראל אמיתי' (ג, יז) המלמד כי אין לנתק בין סגולה פנימית ירושתית לבין תודעה, תרבות ומעשה.²⁶

המשקל המכריע לטובת פרשנות חלופית עולה מתוך חזרה שעורך החבר לעקרונות הדעה האמיתית²⁷, שבה הוא שב ועוסק במדרגות הבריאה. ניסוחיו המיוחדים בסוגיה זו יאלצו אותנו לחפש ביאור חדש לתפיסתו את הסגולה (מאמר ה, כ):

ההקדמה הרביעית: ההודאה כי יש במציאות מדרגות עליונות ותחתונות. הנמצא שיש לו הכרה, תפיסה ותחושה, הוא למעלה מן הנמצא שאין לו כל אלה, כי הוא קרוב יותר לסבה הראשונה, שהיא השכל בעצם. והפחות שבצמחים, מדרגתו למעלה מן החשוב שבמחצבים. והפחותה שבבהמות היא למעלה במדרגה מן העליון שבצמחים. והפחות שבבני אדם נעלה מן העליונים שבבעלי החיים²⁸.

ובדומה לזה, הפחות בבני אדם מקיימי מצוות הא-לוה יתברך, מדרגתו למעלה מזו של העליונים במחוסרי מצווה²⁹...

הגדרת המדרגה החמישית מופיעה כאן בניסוח אחר. במקום: נביאים או בעלי סגולה, מנוסחת מעלתם כ"בני אדם מקיימי מצוות הא-לוה". המעלה - מצויה בהתנהגות ולא בכישרון, בתרבות המעשית ולא בתכונות הסגוליות. ניתן היה שלא לראות בתיאור זה את המאפיין המהותי של הסגולה, אלא רק סימן וביטוי חיזוני לסגולה הפנימית³⁰, אך מהמשך דבריו נראה שזו פרשנות בלתי אפשרית.

כי המצוה הבאה מאת הא-לוה מקנה לנפשות התנהגות מלאכים ותכונות; ודבר זה אין להשיגו בשום דרך קנין אחרת. ראה לדבר ההתמדה על מעשי המצוה הזאת מביאה אל דרגת הנבואה, שהיא הקרובה שבמדרגות אנוש אל המעלה הא-להית.
 המצוה, היא המקנה את התכונה המלאכית. היא איננה מצויה בכישרון הא-להי, בתכונה המוטבעת

25. מאמר א, צה - בן א-להים.
 26. גם י' סילמן שעמדתו העקרונית תוצג בהמשך מדגיש את חשיבות המאמר השלישי לפן זה של עמדת ריה"ל. ראו דבריו בעמ' 134-137 של ספרו. אי אפשר שלא לבקר את גישתו על ההתעלמות הכמעט מוחלטת מן המובאה שבמאמר החמישי שתובא בהמשך (הוא מוכיר את קיומה שם בהע' 5, אך לא מעבר לכך). אילו היה ממקד בה את תשומת לבו, לעני"ד הוא היה מחויב לשכלל אם לא לשנות את עמדתו.
 27. מעין עיקרי האמונה של ריה"ל הערוכים בשם 'הקדמות'.
 28. יש להשוות למאמר א, לא-לה.
 29. אצל מתרגמים אחרים מוצע הנוסח: "...בבני תורת הא-להים יותר מעולה במדרגה מן המעולה שבאומות שאין להם תורת הא-להים" - בני תורה במקום מקיימי מצוה כמו גם הכנסת היסוד הלאומי שאינו מופיע בתרגומו של אבן שמואל. יש בכך שינוי מיקוד אך יסודו של הרעיון אינו משתנה - במאמר החמישי מדובר על מעלה התנהגותית בחירית ולא על תכונה גנטית.
 30. והדגש יהיה לא על קיום המצוה בפועל אלא על עצם המחויבות במצוה (המינוח 'בעל המצוה' שיופיע בהמשך הוא המדויק יותר מאשר 'מקיים המצוה') על משקל "גדול המצווה ועושה" על פי פרשנות המהר"ל (למשל: חידושי אגודת למסכת קידושין עמ' קלט): "הציווי מלמד על המותאמות והזיקה הא-להית, שבין האדם למצוה". כאמור, להבנתו אין זו גישת ריה"ל.

או המועברת בירושה. זוהי מעלה נקנית על ידי בחירתו של האדם ומעשהו - על ידי דבקו בעולם תרבותי - במעשי המצוות הא-להיות.

במה נעלה בן המדרגה החמישית על המצוי במדרגות שתחתיו? אין זו הסגולה החוקית אלא ההתנהגותית בלבד. האם בן מדרגה זו שחוטא מפסיד את מעלתו? הוא ודאי יכול להפסידה שכן עזב את דרך החיים המקנה לו עליוניות ובכל אופן אומר ריה"ל (שם):

בעל המצוות החוטא הוא אפוא טוב ממחוסר המצוה, כי המצוה הא-להית כבר הקנתה לו התנהגות מלאכית בה יתרומם אל מדרגת המלאכים; ואם אמנם חטאו בלבד התנהגות זו והפסידה, הנה נשאר לו ממנה רשמים המחזיקים אותו באש התשוקה אליה.

רק בעובדה שיש ברקורד שלו מצוות, נשמרת מעלתו. הוא מדגיש: החטא אכן מבלבל את המעלה ומפסיד אותה אולם אין הוא מוחה את משמעותה מכול וכול, שכן מי שקנה מעלה של מלאך על ידי המצוות הא-להיות לא ירצה להתנתק ממעלה זו:

גדולה מזאת, אילו נתנה הבחירה בידו לא היה בוחר להיות במדרגתם של מחסרי המצוות כשם שהאדם בחלותו ובסבלו יסורים, אילו ניתנה לו הבחירה להיות סוס או דג או עוף עם היות כל אלה חיים בעונג ובלא סבל ולהתרחק על ידי זה מן השכל המקרבו אל המעלה הא-להית - לא היה בוחר בזה.

על פי גישה זו אין להפלות בין יהודי לגר. המקיים את המצוות תוך נאמנות לתורת ה' מוקנית לו התנהגות מלאכית. למצוה הא-להית יש יכולת להשפיע את המעלה העליונה על מי שמקיימה בהתמדה ובקביעות.

המדרגה החמישית היא אפוא מעלה נרכשת הנובעת מהתמדה במעשה המצוות הא-להיות³¹.

ד. ההצעה החלופית

איך ניתן לפרנס את הפער בין המתואר במאמר החמישי לאמור במאמר הראשון³²? מהי המשמעות של הדילוג בין תכונה מורשת לבין יסוד לימודי-תרבותי נרכש?

31. כאשר בינותי בספרים מצאתי כי אכן היו שעמדו על מרכזיות פן זה בתפיסת ריה"ל וציינוה כעמדתו. למשל: י' רוס (בתוך 'משנתו ההגותית של רבי יהודה הלוי', ירושלים, תשל"ח, עמ' 100); וכן אצל ש' רוזנברג ('בעקבות הכורזי' (ירושלים, תשנ"א, עמ' 71). אולם הם לא עמדו על הסתירה בדבריו, וממילא לא טרחו ליישבה.

32. בעולם המחקר מוצעות שתי דרכים לפתרון סתירות מסוג זה. הדרך האחת גורסת כי רק עמדה אחת היא דעתו של המחבר. הדעה השנייה היא עמדה פיקטיבית שנוצרה לצרכים מסוימים. ההצעה המרכזית מדברת על 'כתיבה איוטרית' - זו המצניעה את עמדותיו האמיתיות של המחבר מתוך מגמה שהן תיעלמנה בפני חלק מן הקוראים. בפרשנות ריה"ל הציעו קו מחשבה זה ל' שטראוס, ש' פינס וד' שוורץ (ראה בספרו של האחרון: סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשס"ב, עמ' 67-45 ושם בהע' 1-4).

הבעייתיות בדרך מחשבה זו (שאמנם יסוד לה בסיבה השביעית לסתירות בהקדמת מורה נבוכים לרמב"ם, במהדורת הרב קאפח עמ' יד) הוא שעל פיה כמעט בלתי אפשרי לעמוד על ביאור נכון. כל סתירה, אף סתירה לכאורה, תתפרש כשתי עמדות שבהן צריך (ופעמים רבות לא ניתן) לזהות את עמדתו האמיתית של המחבר. השוני מן הקצה אל הקצה בקרב ההולכים בדרך זו יוכיח ראה למשל את גישת שוורץ, המוזכרת לעיל, בפרשנותו לריה"ל, ההפוכה (ולעניין אף אינה ראויה) מעמדות החוקרים שלפניו (שם בספרו עמ' 48-47).

להצעת הפיתרון יש להקדים שאלה נוספת. ריה"ל דוגל בגישה כי דת המיוסדת על ההיגיון נופלים בה ספקות רבים. זאת משום שהפילוסופים, המבקשים להעמיד דת מסוג זה, יכולים להביא הוכחות חלקיות בלבד לטיעוניה ולנכונותה³³. הצעתו החלופית היא לראות בהתגלות את היסוד החזק של הדת - דבר המתברר על פי ראות עיניים³⁴.

אולם ההתגלות הגדולה של יציאת מצרים, המופתים הגדולים ועל הכול מעמד הר סיני היו אירועים בתחילת ההיסטוריה הישראלית. מה יהיה על הדורות הבאים? מניין ירכשו הם את התשתית המחייבת והמעוגנת לחיי אמונה, תורה ומצוות³⁵? החבר מבליע תשובה לשאלה זו בחלק של משפט:

...מהו הדבר המחייב אותי והמחייב את כל עם ישראל, דבר שנתברר לבני ישראל בראשונה על פי ראות עיניים ואחרי כן נמסר לאיש מפי איש בקבלה הדומה למראה עיניים.

(מאמר א, כה)

במה דומה הקבלה למראה עיניים? נטיית רבים היא לבאר כי לא ייתכנו שקר וקונויה בהתייחסות למעמד שהיו שותפים בו מליוני אנשים - אין אדם מעביר שקר לבנו³⁶. ההולכים בדרך זו נשענים אף על הערות המופיעות אצל ריה"ל בדבר ההיגיון שבקבלת הסיפור התורני ואי ההיגיון בהכחשתו³⁷.

הכיוון השני מדבר על שינוי או התפתחות בעמדתו של המחבר. העמדות המנוגדות מתארות שלבים או תחנות בדעתו המתפתחת של ההוגה. בפרשנות ריה"ל מציע זאת (באופן מקיף ומרשים, יש לומר) יי סילמן, בספרו: 'בין פילוסוף לנביא - התפתחות הגותו של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי, ירושלים, תשמ"ה.

דרך מחשבה זו, אף שגם בתלמוד יש לה זכר: "משנה ראשונה ומשנה אחרונה" (פסחים פח, א) "ומשנה לא זזה ממקומה" (קידושין כה, א; עבודה זרה לה, ב) - העמסתה על ספרו של ריה"ל, יש בה משום הפלגה. שכן ספר הכוזרי אינו לקט של שמועות העוברות במשך הדורות. כמחבר בעל מחשבה עקיבה נדרש ממנו לאחות בין הקצוות של החלקים המקוטבים של משנתו. ואף שכבר קבע הרמב"ם כי ברוב ספרי המחברים ימצאו סתירות (הסיבה השישית) הנובעות מחוסר שיקול דעת מְסַפֵּק במשמעות כל טיעון העומד בפני עצמו (מורה נבוכים, עמ' יד-טו, וראו שם גם את הסיבה השנייה והרביעית), הרי שתפקידנו כלומדי תורה וכמי שמצויים בכבודם של ראשונים ליישב את דבריהם עד כמה שידינו מגעת, ולא להיעצר במציאת הסתירה ולהנציחה על ידי מחשבה כי נפלה טעות או משום שיקול דעת ביוגרפי, היסטורי, או התפתחותי. אמנם, על הדרך המקובלת בעולם הישיבות - הדרך ההרמוניסטית [שבנתיה מבקש לפסוע גם מאמר זה] המבקשת לראות את עמדת המחבר כמכלול שלם ואת הסתירות כנובעות מתיאורים חלקיים של עמדתו, לעמוד במבחן הביקורת הטקסטואלית וההגותית מתוך נאמנות לגישתו של מי שמבקשים להסבירו, ואכמ"ל.

33. מאמר א, יג. הביקורת על הגישה הפילוסופית והדגשת מוגבלותו של השכל לברר את הדרך הנכונה מלווה את הספר מתחילתו ועד סופו. ראו: מאמר א סעי' ב, סג-סה, עט; מאמר ב סעי' כו (בסופו), מה-מט, ס; מאמר ג סעי' כב, לו, נג; מאמר ד סעי' ה, (טו-יז), כו. מאמר ה סעי' יד, ועוד.

34. מאמר א, כה.

35. יש לתת את הדעת לתשובתו של רס"ג לשאלה זו. לדבריו (הנבחר באמונות והדעות, מאמר ג, ו, במהדורת הרב קאפח עמ' קל-קלא) לשם העמדת האמונה לדורות הבאים עיצב הבורא את נפש האדם כך שתהיה בו תכונה של נכונות לקבל סיפורי אמת. על ידי כך ניתן יהיה להנחיל את תשתית האמונה ביציאת מצרים ובמעמד הר סיני לדורות הבאים ללא צורך לחדש מדי דור את המעמדות הגדולים. דבריו של רס"ג עמדו לפני ריה"ל ופעמים רבות השתמש בעמדותיו ושתלן בספרו.

36. למשל הרב ע' קלכהיים, 'אדרת אמונה' (ירושלים, תשל"ו, עמ' 176). אמנם יש לשים לב כי גם הוא חש כי בגישת ריה"ל (בשונה משיטת רס"ג) היסוד התבוני - ההוכחה, אינו ממצה את שיטתו.

37. מאמר א, מח-נב, מאמר ג, לט; וראה גם מאמר ד, יא.

אולם דומה שלא כיוונו נכונה³⁸. אם כוחה של הקבלה הוא בהיגיון, הרי שנפלנו מחדש במלכודת דרך החשיבה הפילוסופית, המייסדת את כוחה על שיקול הדעת השכלי. ואף אם נאמר כי טובה הראיה השכלית המיוסדת על המפגש ההתגלותי מן המופת הפילוסופי שאין לו בסיס ריאלי ואין לו מבוא בחושים - הלא עדין לא תצדק הלשון: "קבלה הדומה למראה עיניים". מעמד הר סיני הוא אירוע מכוון בחיי האומה הישראלית. ההכנה המקדשת, האותות העצומים ועל הכול שמיעת דבר ה' פנים בפנים - לא מיחידים ולא מנביא יחיד כי אם מפי הא-לוה³⁹ - כל אלו ייסדו תודעה דתית הנוגעת בעומק החיים האנושיים של הציבור והיחידים ומשם היא מועברת הלאה במהלך הדורות.

מעמד הר סיני מבחינתו של היהודי אינו אירוע השייך לעבר ושותפים לו אחרים וזרים. ההתגלות הא-להית אינה אירוע המשוך לעבר אלא הווה בהווה. מעמד הר סיני נמשך מאז ובמשך דורות רבים בתוך התודעה הקולקטיבית של עם ישראל. זהו מקור היכולת לחדש מצוות שהופכות לתורה גם לאחר משה רבנו⁴⁰, הנביאים, הכהנים והשופטים היושבים במקום אשר יבחר ה' מקבלים סיוע מן השכינה ומפרשים ומחדשים וממשיכים בגילוי הא-להי שהחל בסיני⁴¹.

כאשר נשאל היהודי לאמונתו הוא מציע את תשתיתה ביציאת מצרים ובמעמד הר סיני⁴², שלא כמדווח על אירועים שקרו מחוצה לו, אלא כמתאר אירועים שהגיעו אליו בקבלה הדומה למראה עיניים⁴³. הקבלה מקבעת ביסוד תודעת החיים, בתשתית תפיסת המציאות, את האמונה ואת גילוייה כפי שהיא מונֶּשֶׁת במהלך הדורות בחיים הישראליים.

מורשת ישראל היא אפוא תרבות המועברת בלימוד. היא מונחלת על ידי שיטת חיים שלמה הכוללת את מעשי המצוות הא-להיות המעוררות את הזיכרון ומעמידות אל מול החושים את הנוכחות הא-להית. אולם עומקו של הלימוד, ראשוניותו והחוויות היסודיות העומדות בתשתיתו מצליחות לנגוע בעומק החיים הציבוריים והאישיים ולשמש כחוויות התגלות - כאמת בסיסית שאי אפשר לחלוק עליה - בשביל המוני בית ישראל במהלך הדורות.

עמידה על רעיון זה של ריה"ל יש לה מבוא גם בפרשנותו של הרב קוק. בבקשו למצות את תפיסת ריה"ל תוך השוואה לגישתם של הרמב"ם (התפיסה השכלית) ור' בחיי (התפיסה המוסרית) הוא מציע את הדברים הבאים⁴⁴:

38. הרב צבי יהודה קוק הדגיש פעמים רבות כי ריה"ל לא נשען על הוכחות שכליות (לא מצאתי את המקור המדויק אך רמו יש בשיחות הרב צבי יהודה, בעריכת הרב אבינר, שיחה 15 - אמונה, עמ' 5).

39. מאמר א, פז.

40. מאמר ג, לט.

41. מאמר ג, מא. זאת בניגוד מובהק לגישת הרמב"ם המבחין באופן חד בין התורה הניתנת בסיני לבין הנספחים במהלך הדורות, ראו: הלי ממרים ב, ט. ואת מניעת השפעתה של הנבואה על ההלכה הרב-דורית - הקדמת פירוש המשנה (הוצאת מוסד הרב קוק), עמ' יד, כז-כח. ועם כל זאת הרמב"ם בלשונו הזהב מתייחס למעמד הר סיני כאירוע הנוחה על ידו בגוף ראשון! - הלי יסודי התורה ח, א: "ובמה האמינו בו במעמד הר סיני: שעיינו ראו ולא זר ואזנינו שמעו ולא אחר האש והקולות והלפידים...".

42. מאמר א סעי' יא, כה.

43. פסחים קטז, ב: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים...".

44. משנת הרב, בית אל, תשנ"ב, עמ' קמד-קמוז.

המבט השלישי (של רבי יהודה הלוי) המבט ההווייתי הא-להי... על ידי התורה אנו נבראים מחדש. לא חלקים שכליים נותנת לנו התורה... אלא היא יוצרת אותנו מחדש. אנו נעשים הוויות חדשות. אנו יוצרים את עצמנו מן התורה. על ידי תורתנו נעשה עם ישראל ליצירה חדשה מיוחדת⁴⁵.

כך יש לפרש לפי ריה"ל את המושג מהותה של הסגולה: ביסודותיה עירוב של ירושה ומורשה. אין לנתק בין שני רכיבים אלו. התרבות והמעשה משתבצים במוכנות הפנימית הקיימת אצל ישראל להיות כמלאכים. מהו המינון? מהו החלק של הכישרון הפנימי ומהו חלקו של החינוך? היכן עובר הגבול בין הכישרון התולדתי לבין המשקע הפנים פנימי של ההתגלות הא-להית, תורתה ושמירת מצוותיה⁴⁶? - לכך ריה"ל אינו נותן מענה. אולם למדנו מסגנונו ומאופן הרצאתו את הרעיון כי יש ללמוד ולראות את הרכיב הגנטי ואת הרכיב הנרכש כנמצאים על רצף אחד ויש לחפש את הדרך היאך לדבר עליהם בלשון אחת וכמושג אחד⁴⁷. דומני, שבהעמדת המושג: 'תודעה קולקטיבית מְכֻנְנֶת' שהוא "קבלה הדומה למראה עיניים" יש תרומה למימושה של מטרה זו⁴⁸.

45. את ההשלכה שיש לדברים אלו על תפיסת הרב קוק עצמו יש לבחון במאמר אחר.
46. היסוד היסוציוביולוגי או היביו תרבותי...
47. זה אמור להיות גם הפענוח לשאלת הגר בתפיסת ריה"ל. היכולת הנבואית היא מיצוי של הסגולה הפנימית. אולם אף אם סגולה זו נרכשת בהתמדת מעשי המצוות, כדי להגיע אל מצויה העליון, התודעה הסגולית חייבת לשכון בהווייתו של היחיד ללא תנאי. בדרך כלל לא יוכל גר להשיג הישג כזה אף אם ישנה את אורחות חייו וישמור את מצוות הדת. כאשר יאוחה עם חוט השדרה של הקולקטיביות הישראלית, כאשר יאבדו שרידי גוייתו ('משפחה שנטמעה נטמעה') יוכל אף הוא להשיג את המעלה העליונה של הנבואה. ראה גם אורות, עמוד קנד (אורות ישראל ה, ה). יש בדברים אלו גם כדי להטיל אור חדש על האמור בהעי' 15 לעיל ואכמ"ל.
48. כשהמאמר היה עשוי כולו, ועדיין ידעי משמשו בספרים, בחיפוש אחר דבריהם של גדולים וטובים בסוגיה זו, מצאתי כי הרב י' הס בספרו 'דרך אמונה' (תשמ"ח) עסק בסוגיה ואף נתן דעתו הן לדברי ריה"ל במאמר החמישי ואף לדברי הרב קוק על עמדת ריה"ל, אך הוא כיוון את הקולות השונים למקום אחר (עמ' 231-237). ישנם קווים דומים בין הצעתו להצעתי (משקלו של מעמד הר סיני, למשל) וישנם נבדלים (המשקל של הקבלה ומעשי המצוות וההשלכה למעמד הגר), והבוחר יבחר.